

Анохін О. М., Ганкевич В. Ю.

ДО ПРОБЛЕМИ ЩОДО ПРАВОВИХ ЗАСАД ХАДІСІВ ІМАМА АЛЬ-БУХАРІ

Важливим у питанні історії канонічного права в Україні є усвідомлення його поліконфесійності. Треба зазначити, що саме науковці повинні бути напоготові для швидкого опрацювання державних потреб, у тому числі й таких, які сприяють відродженню релігійного життя в країні, запобіганню радикалізації тощо. Очевидно, що українським урядовцям, політикам та керівникам різного рівня доведеться у перспективі зіткнутися із проблемою ознайомлення із складною системою досить екзотичного мусульманського права, якого традиційно дотримуються кримські татари. Важливо звернути увагу, що саме зараз є усі підстави говорити про те, що ісламські фундаменталісти та радикальні угруповання намагаються, усупереч національним інтересам як України, так і власне самих кримських татар, провести об'єктивно необхідні заходи з відродження мусульманської релігії під гаслами реформаторських рухів і у тому числі т.зв. ваххабізму.

Це сприятиме початку розв'язання окремих проблем вдосконалення законодавства про свободу совісті та релігійних організацій, як в Україні в цілому, так і в АР Крим, зокрема. Більше того, саме в цьому напрямку постає у всій своїй гостроті й процес адаптації такого законодавства до норм європейського права, що завжди мало досить специфічний характер.

Саме тому є усі підстави звернути увагу правознавців на витоки мусульманського права, його джерел, класиків шариату та фікху й поставити на порядок денний питання про опрацювання важливих наукових заходів щодо термінового вивчення цієї важливої для держави теми.

Два джерела ісламу – Коран та хадиси є самостійними, але невід'ємними одне від одного. Хадиси відповідають Корану, коментують його, розвивають та пояснюють його засади, достеменно висвітлюють питання, відповіді на які лише окреслені у мусульманському святому письмі.

Термін “хадис” у вузькому розумінні слова означає висловлювання пророка Мухаммада, які пояснюють ідеологічні засади Корану у питаннях віровчення, ісламського культу, повсякденного життя мусульман, – зазначає муфтії Равіль Гайнутдін – голова Духовного управління мусульман Європейської частини Росії, голова ради муфтіїв Росії. У більш широкому розумінні “хадисами” прийнято визначати не тільки вислови, але й поведінку пророка у конкретних ситуаціях, ставлення до окремих осіб – однодумців та опонентів, листи до володарів сусідніх держав. Хадисами є і його вказівки про те, як вирішувати різні життєво важливі для мусульманської умми питання, коментарі вчинків, а також висловлювання та вчинки ближніх Мухаммада, які були зроблені в його присутності і які можуть слугувати взірцем поведінки для віруючих. Р.Гайнутдін підкреслює, що хадиси відповідають шариату і “мають для мусульман правове значення”.

Одним із найбільш знаних та авторитетних хадісознавців (“мухаддісів”), що стояв біля витоків формування основ мусульманського права був Аль-Бухарі, Мухаммад бін Ісма‘іл Абу Абдаллаḫ ал-Джу‘фї (11 шаввала 194 (810) – 256 (870)) – славетний суннітський традиціоналіст. Народився в родині іранського походження в Бухарі, помер у селищі Хартанка (недалеко від Самарканду). Його батьком був Ісма‘іл Абу Абдаллаḫ ал-Джу‘фї який визнавався великим мухадіром. Він мав досить солідні статки. (Пізніше Аль-Бухарі успадкував досить велику частину його багатств). За переказами з малку Мухаммад Аль-Бухарі був сліпим. Його показували багатьом медичним світилам того часу. Набожна мати постійно благала Аллаха, аби Він вилікував хлопця. Однієї ночі уві сні їй було сказано від пророка Ібрахіма “Аллах відновить зір сину через твої численні молитви”, а з ранку Мухаммад встав із постелі зрячим.

Невдовзі Аль-Бухарі почав опановувати науки у початковій школі – мектебе. Почавши вивчати хадіси з 10-річного віку, Аль-Бухарі виявив неабиякі здібності та надзвичайну пам’ять. Через рік він вступив у Бухарську школу хадісів. Інколи навіть вчителі мали погоджуватися із зауваженнями, які висловлював Аль-Бухарі. У шістнадцятирічному віці він закінчив свою початкову освіту. Результатом навчання стало те, що у 16 років Аль-Бухарі достеменно опанував кілька релігійних книг, серед яких були вивчені напам’ять книги Ібн аль-Мубарака та Вакі‘а.

Через два роки у супроводі матері та старшого брата Ахмада він здійснив хадж у Мекку. Родина повернулася до дому, а Аль-Бухарі залишився та став вдосконалювати освіту. За чотири роки, які Аль-Бухарі провів у Мецці він навчався у славетного мухаддіса Ахмада ібн Ханбала, який на той час володів найбільшим списком 30000 хадісів. Там же він зустрічався із славетними богословами, приймав участь у дискусіях на релігійні теми. Вже у вісімнадцятирічному віці за власними спогадами Аль-Бухарі “став класифікувати свідчення про соратників та послідовників, а також їх вислови”. Пізніше він відвідав Медину та вночі з релігійним благоговінням сидів у священній гробниці. Сучасники згадували, що Аль-Бухарі був зовні худою та кволою молодою людиною. Його запам’ятали за молитвою у мечеті Басри, де збиралися навколо нього тисячі людей. Він роздавав багату милостиню. Власним коштом він утримував своїх учнів. Інколи він у процесі духовних вправ їв сухе листя. А зазвичай його вдовольняла їжа, яка складалася із двох-трьох мигдалин. Такої дієти він дотримувався десятки років. Безперечно це був шлях для самовдосконалення, результатом релігійних вправ і певною боротьбою із собою. Це була дуже побожна людина.

Його моральні якості були довершеними. Він переймався правами інших, був терплячим та привітним. Імам Аль-Бухарі говорив: “Я ніколи не зводив наклепу, постійно молився та дотримувався постів”. Він ніколи не гнівався. Навіть коли імама відверто ображали – він молився за тих, хто бажав йому зла.

Аль-Бухарі був заможною і чесною людиною. Він мав можливість утримувати досить велику кількість слуг, але користувався мінімумом. Одного разу, за свідченням Абу Саїда Вакр ібн Муніра, коли купці запропонували йому за товари певну ціну, а пізніше інші подвійну ціну, Аль-Бухарі зазначив, що він виконає обіцянку навіть якщо вона менш вигідна. Він вважав працю важливим елементом

духовного зростання. Відомо, що Аль-Бухарі особисто приймав участь у будівництві і, навіть клав цеглу.

Протягом багатьох років він мандрував, вивчаючи науку про хадіси різними провінціями халіфату. Серед них відомі – Хіджаз, Єгипет, Ірак, Хорасан. Як свідчать джерела, він слухав хадіси більше ніж від тисячі шейхів. Аль-Бухарі поставив собі за мету зібрати усі достовірні (сахіх) хадіси перекази про висловлювання та дії Мухаммада. Він виявляв притаманний мухаддісам того часу критицизм.

Справа полягала у тому, що на той час традиційний матеріал розрісся до такої межі, що критичний аналіз став нагально необхідним. Умови та недостатньо розвинене відчуття анахронізму робили неможливим синтез слів пророка Мухаммада у відповідності з їхнім змістом. Тому дослідження сконцентрувалися навколо ланцюга свідків, навколо самого процесу створення переказу, який вів назад до пророка, або його сучасників. Але дуже часто виявлялося, що переказ підтверджувався лише одним, та до того ж ненадійним свідком. Саме тому для хадисознавства було типовим, що найперші узагальнюючі збірки хадісів були упорядковані людьми, яких у майбутньому визнавали фундаторами правових шкіл. Більше того, у той час з'явилися перекручені, або сфальсифіковані хадіси. Ними намагалися виправдати сектантські, або політичні точки зору. Саме Аль-Бухарі з його наполегливістю та повною віддачею зробив вдалу спробу перевірки хадісів, які знаходилися в той час серед мусульманських общин у вжитку. Ті факти, що у середині мусульманської умми здавна циркулювали неправдиві хадіси було відомо. Люди, які їх вигадували, можливо керувалися добрими намірами, але викривлення дійсності ніколи не призводило до блага. Існують свідчення про те, що одного мусульманина стратили за “виготовлення” близько чотирьох сот неправдивих хадісів. Власне сам пророк Мухаммад суворо попереджував тих, хто був спроможний прикрасити, або виправити хадіс. За джерелами, які наводив сам Аль-Бухарі, пророк зазначав, що “усякий, хто свідомо припише мені слова, які мною не виголошувалися – тому горіти у пекельному полум'ї”.

Відомо, що ще за часів Мухаммада хадіси зберігалися шляхом вивчення напам'ять, обговорення в колі найближчих соратників пророка – сахабів і улемів та відповідних записів. Пророк Мухаммад не любив записувати власні хадіси. Він остерігався, аби їх не прийняли у якості Коранічного Одкровення. Якщо ж різниця між ними було наочною, то Мухаммад не заперечував такої практики, яка дозволяла фіксувати та користуватися хадісами. Але відомо, наприклад, що Абу Саїд аль-Кудрі засвідчив, що пророк заперечував проти записування хадісів на аркушах із коранічними текстами. Щоденна поведінка або часті дії пророка були відомі кожному мусульманину і це незмінно передавалося від покоління до покоління. Такі хадіси відомі як “Мутаватір” та підтверджувалися свідцтвами багатьох людей і через це могли вважатися дійсними.

Послідовники пророка зазвичай намагалися акуратно, старанно та дбайливо відбити та зафіксувати усі його вислови. Скажімо онук Мухаммада Анас ібн Малік свідчив, що вони з друзями зазвичай всідалися колом та переповідали на пам'ять одне одному той чи інший хадіс. Інший наслідувач пророка – Ата ібн Абі Раба

зазначав, що “після зустрічі із Джабіром ібн Абдуллою ми завжди повторювали одне одному хадіс, почутий від нього. Найкращім серед нас був Абу аль-Зубайр, він пам’ятав усі хадіси”. Виходячи із цього стає зрозумілим, яким чином вивчалися, реєструвалися та передавалися хадіси на початку мусульманства. Абдулла ібн Масуд підкреслював: “Згадуйте і якомога частіше повторюйте одне одному [хадіси], бо у цьому [їхня] мета та сенс”. Найбільш ранні збірки хадісів були упорядковані майбутнім халіфом Алі та Ібн Аббасом. Вони мали назву “Аль-Кадаїя”.

Власне поступово, коли мусульманські общини зтикалися із проблемами, на які не було відповіді у Корані, то у великій пригоді ставали саме хадіси. Пізніше вони стали другим за значенням серед мусульман джерелом релігійного права. Саме тому значення хадісів від суто релігійних джерел перетворилися й на джерела права мусульман. Першим, хто усвідомив необхідність для мусульманської громади збір хадісів був халіф Умар Абд аль-Азиз – правнук одного із наближених та друзів пророка Мухаммада Умара ібн аль-Хаттаба. Він розіслав знавців хадісів в усі куточки своїх володінь і доручив їм не тільки розповсюджувати мусульманське віровчення, але й збирати хадіси. Його посланець імам аз-Зухрі став першим із тих, хто став офіційно займатися письмовою фіксацією гунні (хадісів). Він значно розширив раніше упорядковані рукописи хадісів.

У пошуках хадісів послідовники були готові подолати будь які перешкоди. Абу Айуб Ансарі одного разу пройшов шлях від Медіни до Єгипту тільки для того, аби почути із власних вуст Укба ібн Амра лише один хадіс, який, до речі, мав важливу думку: “Усякий, хто вкриє мусульманина [від гріху], буде вкритий Аллахом у судний день”. Пересвідчившись, що наведений хадіс правильний Абу Айуб Ансарі відразу ж, не заходячи у дім, пішов додому. Власне сам Аль-Бухарі повідомив, що Джабір ібн Абдулла одного разу також провів у мандрівці до Сирії місяць, аби почути один єдиний хадіс.

Письмовими джерелами з хадісів слугували рукописи сахабів Абу Хурайри, Анаса ібн Маліка, Алі ібн Абі Таліба, Ібн Аббаса та інших. Значно менше хадісів наведено, переповідачами яких були відомі та поважні табігіни – наступне за сахабами покоління. Серед них треба згадати Хасана аль-Басрі, Мухаммада аль-Бакіра, Умара ібн Абдул-Азіза. Власні збірки хадісів на той час упорядкували Зайд ібн Алі, Джаафар ас-Садік, Абу Ханіфа, Малік ібн Анас, Абу Юсуф, аш-Шайбані, аш-Шаффі, Ахмад ібн Ханбал та інші видатні вчені та імами.

Серед найавторитетніших джерел для збірки Аль-Бухарі треба зазначити Ахмада ібн Ханбаля, Йахйї ібн Маїна, Ібн аль-Мадіні, аль-Хаміді та інших богословів. В праці Аль-Бухарі у якості перших передавців фігурують 76 осіб – головним чином асхаби та табігіни.

Визнано, що Аль-Бухарі мав феноменальну пам’ять. Його сучасники згадували, що у школі Басри вони записували хадіси, але Аль-Бухарі їх запам’ятовував. Таким чином він вивчив 15000 хадісів. Якщо Аль-Бухарі прочитував книжку, то запам’ятовував її назавжди. Одного разу він опинився у місті Балх. Його мешканці попросили написати хадіси своїм шейхам. Аль-Бухарі, виконуючи їхнє прохання записав для тисячі шейхів тисячу хадісів. Доходило навіть до досить курйозних випадків. Одного разу багдадський мухаддін вирішив перевірити неабиякі здібності

Аль-Бухарі та його феноменальну пам'ять. Хафіз Ахмад ібн `Аді розповідав, що під час перебування Аль-Бухарі в Багдаді цей мухаддін змішав тексти хадісів та роздав їх мешканцям міста, аби вони поспитали гостя. Його почали питати про ці змішані тексти. Аль-Бухарі дав правильний ланцюг хадісів, вказав на помилки тих, хто питав. Слухачі були у захваті від його здібностей. Ще одного разу, за переказами, чотири сотні вже самаркандських мухадирів знову спробували перевірити можливості Аль-Бухарі. Вони перемішали тексти сирійських та іракських хадісів та виділили тиждень, аби Аль-Бухарі зміг розібратися. Він із честю вийшов із цього скрутного становища й розставив все за своїми місцями, чого ніхто не зміг зробити раніше.

Аль-Бухарі перевіряв близько 600 тисяч хадісів, які тоді були у вжитку та, крім цього, ще 200 тисяч, які він сам записав у власних вчителів та інформаторів. Про серйозність та відповідальність титанічної роботи Аль-Бухарі свідчать факти, за якими вчений не починав запису переказів до тих пір, поки на здійснював ритуального омовіння та молитви. Результатом багатолітньої напруженої роботи стала упорядкована Аль-Бухарі збірка. За його власними словами ситуація склалася таким чином: “Я включив у свою збірку тільки вірогідні хадіси, хоча я знаю напам'ять 100000 достовірних й 200000 недостовірних хадісів”.

З цієї величезної кількості переказів Аль-Бухарі відібрав у якості “бездоганних” лише близько 7400 хадісів. Із них він уклав своє найвідоміше в мусульманському світі зведення “ал-Джамі ас-Сахіх”, який зазвичай називають “ас-Сахіх”. Ця праця Аль-Бухарі визначається тим, що вона стала першою збіркою хадісів, яка була упорядкована за принципом муссанаф, себто із класифікацією хадісів за сюжетами (‘ала-л-аббаб), що увібрали в себе 7397 хадісів з повним існадом – безперервним ланцюгом переповідачів, який доходив аж до самого пророка Мухаммада. Кожен хадіс повинен був перевірятися та критично розглянутим на ступінь достовірності. Хадіс міг бути віднесений до однієї з категорій істинності: сахіх – достовірний, хасан – цілком прийнятний, даїф – слабо прийнятний та мауду – недостовірний. Сахіх та хасан були надійними категоріями достовірних хадісів і саме на них ґрунтуються закони шаріату та норми фікху. З іншого боку категорії хадісів даїф та мауду не складали цінності для мусульманської громади і, можливо, використовувалися в якості апокрифічних творів, особливо спеціалістами.

Такий принцип побудови дозволив Аль-Бухарі суттєвим чином розширити коло переказів. До збірки вносилися хадіси найрізноманітнішого змісту – юридичні, історичні, біографічні, етичні, медичні тощо.

Слід зазначити умовність даної класифікації, оскільки більшість хадісів мають правову сутність і їх належність до тієї або іншої сфери людської життєдіяльності всього лиш допомагає кращій систематизації матеріалу. Правова сутність виявляється у тому, що зміст будь-якого хадісу має обов'язкове значення для кожного мусульманина і забезпечується складним механізмом соціального примусу (у тому числі і державного), а також заходами релігійного впливу, включаючими як власне «земні» засоби, так і можливість потрапити на суд Аллаха після смерті. Останній чинник, що ґрунтуються на вірі в потойбічне життя (у раю або в пеклі) має ледве не вирішальне значення в механізмі забезпечення приписів хадісів. І в

цьому значенні релігійно-правова відповідальність перетворюється на єдине ціле і в свідомості віруючого виступає нероздільною.

Системне впорядкування більшості хадісів показує їх всеосяжність і тотальність в регламентації основних сторін буття: духовного, соціального і індивідуального. Відокремлення «юридичних» правил, у зв'язку з цим, здатне спотворити унікальність і специфіку хадісів як комплексного утворення. Разом з тим для правознавців, що вивчають мусульманське право, звичайно ж, представляють найбільший інтерес хадіси, що регулюють суспільну сферу і ті відносини, які формуються в результаті подібного регулювання. Звідси, увага юридичної науки повинна бути націлена, перш за все, на дослідження хадісів, зміст яких складають проблеми майнового, шлюбно-сімейного і деліктного характеру, розглядаючи регламентацію індивідуального буття мусульманина і його духовного життя як основу соціальної діяльності.

Пост упила в редакцію: 20.11.2006 г.